

KAPITTEL 9

Hær e Æ

Dramaturgi for demokrati

Rebekka Brox Liabø, Marit Aure og Anniken Førde

Etter teaterforestillingene har ungdommene fått applaus, de har gjort og sagt ting på scenen som de grudde seg til, men de klarte det – og publikum tok imot dem. Etterpå går de ut i byen. Stemmene er gladere, skrittene er lettere og latteren er høyere. De går igjennom byen med hevet hode og føler at det er plass til dem der.

REBEKKA BROX LIABØ, GRUNDER OG LEDER AV SNAKK FOR DEG SJØL

Den kreative bedriften Snakk for Deg Sjøl arbeider blant annet for å redusere frafallet i videregående skole. Drama-, teater-, musikk-, danse- og skrivepedagoger arbeider med en egen «snakkemetodikk» for å motivere elevene til å uttrykke seg skriftlig, og for at de skal oppleve at deres stemme og historie er viktig for fellesskapet (Stien, Kramvig og Liabø 2015). Snakk for Deg Sjøl har også drevet prosjekter med elever og eldre med demens, men jobber særlig i skolen for å forhindre utenforskap. I dette arbeidet fikk de tilbakemeldinger fra lærere om at mange nyankomne elever med innvandrerbakgrunn hadde vansker med å komme inn i skolehverdagen, bli kjent med medelever, få brukt sine faglige ressurser og finne fritidsaktiviteter som de ønsker å drive med. Selv om mange unge med innvandrerbakgrunn gjør det svært bra på skolen, viser statistikken at denne gruppen oppnår færre grunnskolepoeng og i mindre grad gjennomfører videregående skole. De deltar mindre enn majoritetselevne i fritidsaktiviteter, som idrett (IMDi 2020). Snakk for Deg Sjøl snakker både om frafall og *bortvalg* og åpner derfor spørsmålet for flere perspektiv, og hva dette *egentlig* handler om. Kan det være at skolen og andre organisasjoner ikke gir ungdommene de verktøyene de trenger

for å kunne delta på disse arenaene og fylle rollene? Er stedene og situasjonene utformet slik at ungdommene ikke kan eller vil delta? Snakk for Deg Sjøll ville bidra med sin kunnskap og sine erfaringer i møte med nyankomne ungdommer med innvandrerbakgrunn. Derfor startet de Hær e Æ etter den såkalte flyktningkrisen i 2015. Tiltaket mottar støtte fra ulike stiftelser og samarbeider med ulike institusjoner, i dette tilfelle en ungdomsskole med innføringsklasse samt forskningsprosjektet Cit-egration. Snakk for Deg Sjøll vektlegger å styrke elevenes sosiale og faglig kompetanse. I Hær e Æ ønsket teamet bak prosjektet å lage en forlengelse av skolehverdagen med aktiviteter som ivaretar både behovet for å jobbe med språk, det grunnleggende i sosiale relasjoner, og å utvikle nye sosiale møteplasser utenfor skolen.

Målgruppen var ungdommer som ikke hadde fritidsaktiviteter og som for det meste var hjemme etter skoletid. For å kunne nå disse rekrutterte Hær e Æ gjennom skolen, siden skolen favner alle ungdommer og ikke bare dem som selv «melder seg på» aktiviteter. Hær e Æ-instruktørene startet med flere skriveverksteder med elevene i innføringsklassen, der mange unge med utenlandsk bakgrunn starter sin norske skolegang. Deretter hadde de foreldremøter og inviterte ungdommene til å komme på Tvibit, et ungdomshus i Tromsø. De tegnet og forklarte hvor det var, og avtalte å hente ungdommene hjemme hvis de ikke kunne komme seg dit selv. Slik startet Hær e Æ, et skrive- og teaterprosjekt som gjennom bruk av ulike verktøy og arbeidsmetoder vil styrke unge menneskers tro på at deres stemme er viktig for dem selv og fellesskapet. De skal tørre å ta steget frem og si: «Hei, hær e Æ.»

Den første gangen drama- og skrivepedagog Rebekka Brox Liabø og samfunnsforskerne Anniken Førde og Marit Aure møttes for å diskutere samarbeid, ble vi forskere sterkt berørt av Rebekkas presentasjon av Hær e Æ. Måten de arbeider på for å hjelpe ungdommene til å ta plass i byen, var helt i tråd med våre tanker og arbeid med retten til byen. Våre perspektiver på rettferdige mangfoldige byer, inspirert av blant andre byforskere og tenkerne Henri Lefebvre (1991) og David Harvey (1973), traff drama- og skrivepedagogen: «Dette er jo nettopp det vi jobber med. Hær e Æ er et prosjekt for å skape rettferdige byer. Det er et demokratiprojekt!» Sammen utforsker vi disse spørsmålene: Hvilke ressurser trenger unge som lever i en by som ennå ikke oppleves som helt deres, og hvordan kan et skrive- og teaterprosjekt som Hær e Æ bidra med verktøy for å utvikle disse ressursene? Hær e Æ engasjerer ungdommer med flerkulturell bakgrunn, slik at de skal kunne bruke byen (mer) og være med på å endre den. Her er vi opptatt av hvordan flere innbyggere med innvandringsbakgrunn skal kunne finne seg til rette i, og utøve retten til, byen. Hvordan kan de bygge seg et reservoar av kompetanse og erfaring som på sikt gjør dem rustet til å delta i utforminga av eget liv og en rettferdig mangfoldig by?

Reservoar av deltagerkompetanse

Retten til byen handler om retten til sosialt byliv, til å kunne leve i – og være med på å forme – byens rom (Lefebvre 1968). Det handler om mulighetene for å delta og å kunne påvirke byen en bor i, for alle som bruker byen, uavhengig av kulturell bakgrunn. Geografen David Harvey er en av de mest markante kritikerne av hvordan det moderne samfunnet produserer dype sosiale, økonomiske og kulturelle kløfter (Harvey 1973, 2003, 2008). Han ser byen som det tydeligste historisk-materielle uttrykket for det kapitalistiske samfunn. Den produserer sosiale ulikheter, men er samtidig en sentral arena for mulige forandringer. Harvey er opptatt av at retten til byen handler om langt mer enn individers eller gruppers rett til byens ressurser; det handler om retten til å endre oss selv gjennom å endre byen (Harvey 2008:23). Å kreve rett til byen er å kreve makt til å forme byens utvikling: «The right to the city is not merely a right of access to what already exists, but a right to change it after our heart's desire.» (Harvey 2003:939).

Å kunne kreve sin rett til byen, å delta i sosialt byliv og være med på å forme byens rom etter egne ønsker og behov, krever mange former for kompetanser. Det krever deltager- og medvirkningskompetanse, slik det å delta i skolehverdagen krever både sosial og faglig kompetanse. Inspirert av antropologen Cato Wadels begreper *reserver* og *reservoar* er vi opptatt av hva slags reserver av deltagerkompetanser ungdommene trenger for å mestre livet i byen, og hvordan disse kan utgjøre et reservoar de kan ta i bruk i ulike situasjoner. Wadels studie av arbeidsledige George på Newfoundland i Canada og hans kamp for å opprettholde selvaktelse, er en klassiker i samfunnsvitenskapen (Wadel 1973). Her utvikler Wadel begrepene reserver og reservoar av selvaktelse som analytiske kategorier for å vise hvordan den tidligere skogsarbeideren George mestrer livet som arbeidsledig. Gjennom å kartlegge Georges gjøremål og sosiale relasjoner viser Wadel hvordan George tar i bruk andre reserver for å kompensere for at han ikke har arbeid: sin tidligere arbeidskarriere, det at han forsøker å få jobb, hans evne til å sysselsette seg selv, at han kan vise til sykdom, venner og en respektert familie. Erfaringer han besitter fra ulike roller han har eller har hatt gjennom livet, utgjør reserver han kan bruke for å beholde selvaktelsen og bli verdsatt av andre. Wadel viser hvordan noen reserver kan bli oppbrukt ved bruk og misbruk, mens andre kan øke. Reservoarene er altså ikke statiske, de kan tømmes og fylles. Det å ha reserver er én ting – å kunne bruke dem «riktig», i overensstemmelse med lokale kulturelle normer, er noe helt annet (Wadel 1991:151). For å forstå prosessene hvor reservene kan tas i bruk, foreslår han reservoar som et prosessuelt begrep.

Ungdommene som deltar i Hær e Æ har også mange ulike kompetanser og erfaringer, gjerne fra andre steder i verden. De strekker ikke alltid til i møte med

den norske skolehverdagen, fritidsaktiviteter og andre samfunnsinstitusjoner som har egne uskrevne regler for samhandling. George har et stort repertoar av roller, og forvalter et reservoar som han kan ta i bruk i ulike situasjoner og møter i lokalsamfunnet. Ungdommene har færre roller å spille på. Hær e Æ vil hjelpe ungdommene med å utvide sitt rollerepertoar med verktøy fra teaterverdenen, ved å bli kjent med, besøke og bruke kulturlivet og -institusjonene i byen. Gjennom ulike former for lek – språklek, dramaøvelser, dans og musikk – får ungdommene tilgang på verktøy som kan gi dem et større reservoar av deltagerkompetanse. Vi argumenterer for fire typer deltagerkompetanser og erfaringer disse ungdommene trenger:

1. språk
2. kjennskap til byen og tilgang til byens arenaer
3. kunnskap om lokale normer
4. opplevelse av mestring og trygghet

Å studere et deltagende kunst- og kulturprosjekt

I Hær e Æ møtes ca. 15 ungdommer med bakgrunn fra hele verden i alderen 14 til 20 år på ungdomshuset Tvibit med teaterinstruktører – og ofte en eller to forskere. Deltagerne er hovedsakelig rekruttert fra introduksjonsklassen i ungdomsskolen for unge med innvandrerbakgrunn. De fleste er innvandrere, noen har foreldre som er innvandrere og noen har bakgrunn som flyktninger. De kommer fra Eritrea, Thailand, Sudan, Zambia, Kurdistan og Syria, og i tillegg noen fra Norge. I Hær e Æ skriver de, lager film, danser, jobber med teater, lager forestillinger og arrangerer tacotirs dager. Aktivitetene er delvis basert på hva ungdommene selv har lyst til å gjøre. De bygger også på ideer instruktørene har, muligheter som byr seg, andre initiativ i kunst- og kultursektoren, tilgjengelige instruktører, finansieringsmuligheter etc. Gjengen går på kino, teater eller konserter. De jobber med kunst for å nærme seg spørsmål de er opptatt av sammen med instruktørene. Ofte hentes det inn instruktører med kompetanse på kunstformer og aktiviteter ungdommene er interessert i. Hvert semester rundes av med at ungdommene fremfører en forestilling med egne tekster, dans og teater på en scene i byen. Hær e Æ drives av Rebekka Brox Liabø og kulturnæringsbedriften Snakk for Deg Sjø!, i samarbeid med Tvibit og Deltagerskolen i Tromsø kommune.

Forskerne Marit Aure og Anniken Førde deltok i perioden 2018–2019 i Hær e Æ med deltagende observasjon. De gjennomførte kvalitative intervju med samarbeidspartnere, instruktører og noen av ungdommene som deltar. Drama- og

Dans fra avslutningsforestillingen Superhelter på Tvibit. Fra venstre: Nawa, Adiam og Christine. Foto: Sebastian Wilches.

skrivepedagogen Rebekka Brox Liabø ledet og var med i nesten alle aktiviteter i denne perioden. Hun kjenner ungdommene, deres foreldre og søsken. Hun har besøkt de fleste hjemme og er i regelmessig kontakt med dem. Rebekkas erfaringer er den viktigste delen av datamaterialet, og hun er jeg-stemmen i dette kapittelet, mens forskerne inngår sammen med Rebekka i en felles vi-stemme. Sammen studerer vi dette kunst- og kulturbaserte ungdomsprosjektet og utforsker krysskulturelle møter og deltagelse i bylivet. Med det plasserer vi oss i en tradisjon med deltagende kunst og kultur, i en form for samproduserende aksjonsforskning (Askings og Pain 2011, Nunn 2010, Tolia-Kelly 2007). Her er det en skrivepedagog og to forskere som sammen analyserer et prosjekt vi selv er engasjert i. Samproduserende aksjonsforskning er også diskutert i bokas introduksjonskapittel. Underveis i prosjektet har kunst- og kulturarbeiderne og forskerne møttes for å dele erfaringer og refleksjoner over aktiviteter og metoder. Dette utviklet seg til reflekterende dialoger som er grunnleggende og viktig i slike samarbeidsprosjekter (Aure, Førde og Liabø 2020, Nunn 2010). Analysene våre bygger på slike dialoger der vi sammen utforsker aktiviteter i detalj: Hva skjer

med og mellom ungdommene, instruktørene og forskerne, hvordan kan vi forstå dette, og hvilke konsekvenser kan det ha for fremtidige aktiviteter og deltagelse? Ikke minst har vi vært nysgjerrige på hva ungdommene trenger av kompetanse for å bygge dramaturgien for eget liv i byen, og hvordan vi kan bidra. Det er gjennom disse dialogene, som har strukket seg over lang tid, at vi har utviklet lista på forrige side og spesifisert problemstillingene om hvordan Hær e Æ handler om deltagelse og demokrati i byen.

De reflekterende dialogene åpner for assosiasjoner, og for å teste ut ulike kunnskaper og erfaringer. Vi prøver å lage oss et vennlig og kreativt rom – et trygt rom, et *safe space*, som aksjonsforskerne Jarg Bergold og Stefan Thomas (2012) sier er nødvendig for å få en fruktbar deltagende aksjonsforskning. Dette rommet er forsøksvis åpent og noe ustrukturert, og med det karakteristisk for slike deltagende prosesser (Askins og Pain 2011). Ulike stemmer og perspektiver får komme i berøring med hverandre på nye og noen ganger overraskende måter. Det er målet med deltagende kunst og kultur. Gjennom å dele erfaringer og *stemme* våre referanserammer til hverandre kan vi sammen utvikle det geografen Divya P. Tolia-Kelly (2007) kaller «nye grammatikker». Kunst- og kulturarbeidere har noen verktøy som kan skape dialogiske samtalerom, og som destabiliserer egne forventninger og teorier (Aure mfl. 2020). Vi argumenterer dermed for at deltagende samproduksjon av kunnskap gjennom et kunst- og kulturprosjekt som Hær e Æ, kan hjelpe oss å unngå predefinerte kategorier og skape nye fortellinger og forståelser for den mangfoldige byen. Målet med samarbeidet er todelt; vi ønsker å utvikle ny kunnskap om hvordan ulike kompetanser og erfaringer kan inngå i et reservoar ungdom kan ta i bruk i ulike situasjoner, og dermed bidra til å omsette denne kunnskapen til praktiske aktiviteter som setter dem i stand til å utøve retten til byen.

«Jeg er født klar.» Lek med språk

- *Er du klar? spør jeg ham før han skal opp på scenen.*
- *Ja, hvisker han tilbake.*
- *Da kan du svare «jeg er født klar», sier jeg.*
- *Jeg er født klar, svarer han og ler godt av uttrykket.*
- *Det passer til meg, jeg er faktisk født klar, sier han før han går ut på scenen og møter publikum.*

Leken med språket er alltid der. Kanskje har jeg laget et nytt språk, eller tenkning om språk, for å prøve å gi deltagerne tilgang til språket på en ny måte? En slags

mundlig grammatikktime. Det er nesten litt flaut å snakke om det fordi det virker så overdrevet pedagogisk og overdramatisert, men det blir meningsfylte møter der vi sammen tuller med språket.

Språket er en grunnleggende ressurs, og lek med språk gjennomsyrrer alle aktiviteter i Hær e Æ. Ungdommene skriver, de former enkle eller kompliserte ord avhengig av hvor de er i sin språklæring. De sier ordene høyt, de hvisker, roper og synger. De snakker om dyr og velger dyr de skal spille i en forestilling (se Christine Vatnes kapittel i denne boka). De snakker om dyrs egenskaper og prater om å øve seg på å spille rollen som et dyr. Denne leken med språk er veien til å kunne bruke språket slik språkforskerne Kunitz og Jansson (2021) drøfter. Se også analysen av språkkafeen Lån en bodøværing i Tone Magnussens kapittel. I teaterleken prøves ordene, volumet, toneleiet og stemmen. Ungdommene får hjelp til å finne ut når det passer å bruke det ene eller det andre ordet. De øver på å finne sine uttrykk, skjønne hvilke referanser ordene og formuleringene har. I Hær e Æ gjør de dette eksplisitt når de diskuterer tema og utforming av en forestilling, når de setter ord på hva de synes er rart i Tromsø, når de sier hvilke aktiviteter de vil jobbe med neste semester. De lærer å beherske språket for å få sagt det de vil. Språk går fra å være en reserve til å bli et reservoar – som øker jo mer du bruker av det! For innbyggere som er født og oppvokst i samme språkområde som de bor i, er språk en usynlig ressurs (Csedö 2008). Det å beherske språket er selvsagt for dem som kan det; språket som verktøy for å delta i en samtale og i sosiale sammenhenger tas for gitt. Når du ikke behersker språket som snakkes rundt deg, blir det tydelig at det er en betingelse for deltagelse. Migrasjonsforskeren Krisztina Csedö (2008) kaller språket en usynlig tilrettelegger og vektlegger at språk og kulturkunnskap er sammenvevd. Språket oversetter ikke bare ord, det gir også mening i situasjonen. Gjennom det lærer vi å kjenne stedet, historien og geografien der vi bor, og å snakke om det på vår måte (Aure 2013). Språket gjør oss i stand til å delta i en samtale med andre, der lokale referanser og kunnskap inngår, ikke bare ved at vi kan ordene, men også kan bruke dem i bestemte situasjoner. Å øve på å bruke språket gir tilgang til et stedlig og språklig fellesskap. Den aktive og utforskende leken med språket som kunst og teater inviterer til, gjør det mulig å jobbe direkte med dette, samtidig som det gir tilgang til nye lag i språket. Ulike assosiasjoner, sjeldne og uvante kombinasjoner kan prøves ut og tas opp i den enkeltes repertoar.

Hær e Æ er en forlengelse av skolehverdagen. Ungdommene får testet ut det de har lært og får en ny inngang til å bruke språket i et trygt rom. Gjennom å arbeide med kunst og kultur får de også mulighet til å prøve ut symbolske sider ved språket som det ikke er lett å arbeide med i et klasserom. Etter hvert som

ungdommene lærer seg språket, blir det et verktøy i stedet for et hinder. De finner sin egen måte å snakke på, ordene formes og settes sammen til meninger, tanker og refleksjoner. Det virker som om det nye språket gjør det enklere for dem å delta i fellesskapet. Prosjektet legger til grunn at mennesker blir seg selv i møte med fellesskapet, og kanskje spesielt for ungdom er det viktig at de har et språk å møte fellesskapet med. I fellesskapet med andre får de testet sine meninger, de får tilbakemeldinger, justerer seg og kan berøre andre med sine ord og historier. Ungdommene skal i større grad enn voksne utvikle sin identitet, og de trenger språket for å forstå hvem de selv er, og hvem de andre er. Språket gir dem makt til å si fra, makt til å fortelle sine historier og makt til å delta.

«Vi går dit sammen.» Å bli kjent i byen

Instruktørene i Hær e Æ vet aldri hvor mange som kommer på øving. Det kan være alt fra én til ti, og så kom det plutselig tjue stykker. Vi vet ikke hvorfor det er sånn, men én ting er sikkert, og det er at hvis det er god mat, så kommer det flere. Vi vil gjøre alt vi kan for å sikre oss at ungdommene kommer hvis de har lyst til å komme. Vi vil ikke at det skal være noen hindringer på veien. Vi henter dem som vil hentes. Vi sender melding jevnlig og holder kontakten daglig, slik at de skal huske at det er øving. Skal vi møtes på en ny plass, sender vi bilder av stedet eller avtaler et møte-sted for å gå dit sammen. Biblioteket er det eneste stedet vi vet at alle ungdommene kjenner til, så vi orienterer oss derfra og blir kjent med nye steder i byen. Vi har foreldremøter og snakker med dem som er skeptisk til at barna deres skal være med. Vi drar hjem til dem for å bli kjent med foreldrene så de blir tryggere på at det er et godt tilbud. Etter hvert orienterer ungdommene seg selv i byen. De kjenner stedene, vet snarveiene dit og hvilken buss de skal ta. De vet hva vi mener med å gå mot nord eller at det ligger i sør-enden av byen. Steg for steg blir de tryggere i byen, og den er ikke lenger ukjent for dem.

Hva kreves for å kunne bruke byen? For å kunne bruke byens rom og delta på ulike arenaer må ungdommene kjenne dem – det vil si vite om dem og hva en gjør der. De må gå fra å være reserver til å bli reservoar. Derfor må de forstå dem og føle seg trygge der. Mange arenaer, som ulike fritidsaktiviteter, institusjoner og offentlige rom, er i prinsippet åpne for alle, men det betyr ikke at alle opplever at de har tilgang til dem. I Hær e Æ gjør de derfor ting på ulike steder i byen. Ungdommene blir tatt med på nye steder for å bli kjent. De har hatt øvinger på ungdomshuset Tvibit og i Rådstua Teaterhus, og de intervjuer folk i Storgata. De

*Her e Æ-gjengen på trappa utenfor Nordnorsk Kunstmuseum. Bak fra venstre: Diyala, Liomary, Violetta, Adiam, Farida, Christine, Mohamad og Jan Michael.
Foto: Jamie Bivard.*

har hatt forestillinger på Tvibit, Verdensteatret Kino og Perspektivet Museum. De har vært med på teaterforestillinger i byens teaterbygg HT (Hålogaland Teater), fått være guider på ulike språk på Nordnorsk Kunstmuseum og besøkt mange kulturarenaer i byen. De lærer seg hva teateret heter, hvor det ligger, hvordan en kommer seg dit. Å kunne bruke byen forutsetter at du vet hva som finnes, hvor det er, hvordan steder og institusjoner kan brukes – at de kjenner byen. Kjennskap krever øvelse på å finne frem for å ferdes i byen.

Hær e Æ gir reell adgang til og tilrettelegger flere rom for ungdommene. Det gjør dem kjent med og tryggere i omgivelsene. Psykologen James J. Gibson ser bymiljøet som et landskap som inviterer til ulike måter å leve på (Gibson 2014 [1979]:119). De ulike delene av byen inviterer og gir anledning til (*affords*) ulike aktiviteter. Mens *afford* er et verb – å tilby – er Gibson opptatt av *affordance*. Det vektlegger hva omgivelsene tilbyr og inviterer folk til å gjøre eller være. Det som blir tilbudt, ligger utenfor den som får tilbudet, men muligheten tilbudet gir, oppstår i samspill mellom situasjonen og personen. Et sted tilbyr forskjellige ting til ulike mennesker. Et sted som Tvibit inviterer ikke alle til å danse, men de som kan og vil. Det gir mulighet til å prøve ut hva som er mulig i en spesifikk situasjon. Det er en komplementaritet, en gjensidighet mellom omgivelsene og mennesket, de utfyller og er tilpasset hverandre. Når ungdommene utforsker ulike steder og situasjoner i byen, får de nye mulighetsrom. Ved å gå på kino eller besøke et museum får de tilgang til byen. Når de øver på hvordan de oppfører seg på ulike steder, utvikler de erfaring med hva stedene innbyr til – for dem. I Hær e Æ kan ungdommene både *øve og prøve* på hverdagslige og ikke-så-hverdagslige situasjoner. Ved at instruktørene inviterer til å bruke nye steder blir ungdommene kjent og får flere reserver. Ved å øve og bruke byens rom, som å gå alene på kino, blir de en del av deres reservoar. Det gjør det mulig å delta i byen, som i historien under, hvor ei jente inviterer andre med til et sted hun kjenner.

Jeg sitter og arbeider på kafeen nede på Nordnorsk Kunstmuseum, da en av jentene fra Hær e Æ kommer inn. Hun sier «hei» til den som sitter i skranken, nikker til vektoren og går rolig innover i kafeen. Hun har vært her så mange ganger nå at hun føler seg helt trygg her. Hun har med seg en venn som ikke har vært på museet før, og jeg sier at det var hyggelig at de stakk innom. Hun sier at hun bare ville vise vennen noen av bildene i utstillingen. Hun forteller vennen at de ikke må ta på bildene, og at de må henge sekkene i garderoben. Sammen går de opp, og jeg blir sittende igjen i kafeen og smiler fordi jeg vet at de kommer til å ha mye glede av å gå på museet i årene som kommer.

Ungdommene blir også synlige i byen gjennom aktivitetene de gjør. Når de løper rundt i byen, ofte med kamera, når Hær e Æ spiller sine forestillinger på ulike byscener, eller når de bruker steder som kunstmuseet, vises de i bybildet. Sónia Pereira, Concha Maiztegui-Oñate og Diana Mata-Codesal (2016) forsker på et samarbeidsprosjekt om medborgerskap, der migrantkvinner i Bilbao fotograferer. De snakker om *transformative looks* og viser at når andre motiv blir synlige, flere stemmer høres, fortellinger bli presentert, bilder og forestillinger vises, endrer det forståelsen av hvordan verden ser ut. Noen av Hær e Æ-ungdommene deltok også i Perspektivet Museums gatekunstprosjekt (se Marit Aure og Marianne Olsens kapittel 2 i denne boka). Når lerretene med ungdommenes kunstverk og museumsfotografen Mari Hildungs bilder av ungdommene i stort format stilles ut på biblioteket, og henger i utstillingsvindu i Storgata, setter ungdommene spor i byen. De knytter bånd til byen og skaper sin egen tilhørighet til den (Aure og Olsen kapittel 2). Når de bruker steder som museet, blir de synlige for andre besøkende, og de inngår i deres idé om byen. Disse opplevelsene, et nikk og en gjenkjennelse, blir en del av ungdommenes erfaringer. Det er roller de har tatt og spilt, og kan spille igjen i byen. De endrer byen, den blir mer mangfoldig.

En positiv erfaring med å være synlig og bli gjenkjent i byen, bygger på at de blir anerkjent. De kan også bli avvist eller nektet tilgang – som å bli jaget bort. Filosofen Axel Honneth (1992) peker på at anerkjennelse og verdighet er viktig for hvordan vi lever og kan fremstå som hele mennesker og borgere. Han sier at menneskelig integritet avhenger av å oppleve anerkjennelse og aksept fra andre. Selve den menneskelige integritet (erfaringen av å være selvstendige personer) dreier seg om å oppleve anerkjennelse fra andre (Honneth 1992:188). Borgerrettigheter og å bli anerkjent som innbygger krever formelle rettigheter, men aller mest at en får og tilkjennes det av andre. Både dette og mestring fremstår som individuelle opplevelser, men er også grunnleggende relasjonelle. De skapes i samspill med andre. Når vekten og resepsjonisten gjenkjenner og nikker, er jenta og venninna velkommen til å være på museet. De er anerkjent og akseptert. Honneth snakker om en fysisk respekt og anerkjennelse: Det å bli sett og akseptert som en person i rommet, på gata – bli nikket til og møtt med blikket. Når prosjektet bidrar til at ungdommene bruker byrommet, får de mulighet til å bli sett. De tar plass, får og gis plass. Den strukturelle respekten handler om å ha rettigheter og plikter, men for å kunne delta i samfunnet må rettighetene være reelle, at en faktisk kan bruke dem. Hær e Æ øver på å gjøre rettigheter og plikter reelle. Anerkjennelse handler også om respekt for verdier individer og grupper har. Når en ung jente går med sjal i offentlige rom, kan det handle om å ikke møte misbilligende blikk eller utsagn. Hær e Æ gjør denne gruppa av ungdommer kjent i byen slik at de kan

beherske den, bli et vanlig innslag i bybildet og bli anerkjent for sine verdier og sin tilstedeværelse. For ungdommene handler det også om å kunne uttale, forklare, velge og uttrykke *sine* verdier, og oppleve at de blir møtt med anerkjennelse. Det øver ungdommene kontinuerlig på gjennom leken og språket når de bruker byen, og det skjer en omforming fra reserver via repertoar til reservoar.

«Taco på en tirsdag? Det er jo helt sykt!» Kunnskap om lokale normer

«Taco på en tirsdag? Det er jo helt sykt!» Replikken kommer fra et teaterstykke ungdommene i Hær e Æ så sammen på Hålogaland Teater: Et teaterstykke om en familie som har begynt å rakne, og en av tingene som rakner, er at de har byttet tacodag fra fredag til tirsdag. Et av barna i familien roper gjentatte ganger i løpet av forestillingen: «Taco på en tirsdag? Det er jo helt sykt!» Etter forestillingen går vi ut i foajeen, og jeg spør ungdommene hva de syntes om forestillingen. De likte den godt, den var artig, rar, men flere av dem lurte på: «Hva er taco, og hvorfor er det sykt med taco på en tirsdag?» Jeg svarte at taco er en matrett, og den spiser vi på fredager. Å spise taco på en tirsdag er helt sykt. Vi hadde det mye artig med dette uttrykket og bestemte oss for å møtes hjemme hos meg for nettopp å spise taco på en tirsdag. Slik startet Hær e Æ med tacomiddager, der vi spiser taco hjemme hos ulike familier – på tirsdager.

«Jeg gleder meg til å komme til deg, har aldri vært hos en norsk familie før.»

«Hvordan buss skal vi ta, jeg har aldri vært der før.»

«Jeg har aldri spist taco før.»

Tacotirsdag er nesten en fleip. Det har referanse til et teaterstykke, og til hvordan norske familier fungerer. Det viser også til at det er mange normer i et samfunn som du trenger å kjenne til for å kunne si at nei, jeg liker ikke taco, eller nei, vi spiser ikke taco på fredager – vi spiser falafel. Det er en leken måte å nærme seg hva det er å være kjent i en by på, eller å være del av et samfunn. Alle trenger ikke å skjønne begrepet eller praktisere tacofredag, og det er slett ikke et mål at alle skal spise taco – uansett dag. Det synliggjør heller at hverdagslivet er fylt med innforstått kunnskap, det selvsagte i et samfunn, det vi kaller kultur.

Tacotirsdag handler også om å skjønne noen av stereotypiene om og livet i en norsk familie. Ungdommene kommer inn i noens hjem. De møter folk på deres hjemmebane, i det private og det personlige, familiære og trygge rommet hjemmet burde være, men ikke alltid er. De ser hvordan andre har det hjemme. De kjenner

på lukta, møblering og stil. Mange har aldri vært på besøk i et norsk hjem. De blir invitert til å spise sammen med fremmede mennesker og se hvordan de gjør det der. Ungdommene ser hvordan samspill, servering, pådekkning, arbeidsdeling og gnisninger mellom familier eller venner arter seg. Det handler om å legge bort telefonen når en er på besøk, det handler om å føle seg frem til hvordan de lever i dette hjemmet, og hvordan en oppfører seg her. På denne måten blir ungdommene kjent med norsk familieliv. Å besøke noen hjemme viser frem både forskjeller og likheter, det synliggjør kontraster. Å ha vært hjemme hos noen gir kunnskap om en del av bylivet. Den norske antropologen Marianne Gullestad argumenterer for at hjemmet «reflekterer ikke bare sentrale verdier i kulturen, men har også i seg selv en stor egenverdi. Ordet hjem bringer sammen i ett begrep både ideen om et sted og ideen om et sosialt fellesskap knyttet til dette stedet» (Gullestad 1989:54). Hjemmet handler kulturelt sett om «menneskers ønske om å skape mening og integrasjon» i livet sitt (ibid.:23). Hun viser hvordan studier i og av hjemmet og nabolaget kan gi forståelse av grunnleggende verdier, den sosiale organisasjonen og symbolske aspekter ved et samfunns kultur (Gullestad 1984 og 1989). Et hjem kan være et sted, et rom, følelser, praksis eller aktiv væren i verden (Broch 2020:5). Mens offentlige institusjoner som en skole, klasse eller et introduksjonskurs ofte vegrer seg for å besøke familier hjemme, tar Hær e Æ ungdommene med inn i de sentrale arenaene hjemmet er. De får oppleve en av samfunnets viktigste ressurser. Hjemmet snakkes om, det innredes og styles, men hjemmet voktes også. Det er privat og del av en intimsfære. I noen familier er hjemmet åpent, og i mange barnefamilier er det vanlig å invitere venner med hjem. I noen familier er det et varierende antall mennesker til stede ved middagen, og mange som går inn og ut. I andre familier er denne kretsen begrenset til noen få. Uttrykk som «mitt hjem er min borg» peker nettopp på at hjemmet er det trygge. For noen betyr det at det er avgrenset fra det som kan oppleves som truende i samfunnet utenfor. Det å bli invitert hjem til noen krever ofte nærhet og kjennskap. Hvem du besøker hjemme, avhenger av hvem nettverket ditt består av. Ungdommene i introduksjonsklassen går i all hovedsak på skole med andre ungdommer med innvandringsbakgrunn, de har sjelden vært i det vi kan kalle norske majoritetshjem. Mange av dem bor i samme bydel, fordi byen har segregerte boligområder. Å inviteres til tacotirsdag i ulike hjem, i andre bydeler, bidrar til at ungdommene får vite mer om byen og blir bedre kjent. De lærer seg de kulturelle kodene i ulike situasjoner. Deres evne og repertoar øker, slik at de kan tilpasse seg flere ulike situasjoner.

Hær e Æ setter søkelys på samhandling, på høflighet og hvordan vi er mot andre. På øving forteller Rebekka at de eneste reglene vi har, er at vi ikke kan ha mobil når vi spiser, at vi må si «hei» til alle nye som kommer inn i et rom, og at vi må se på dem vi snakker til. De ler av at Rebekka er litt streng, og snakker om

hvordan de opplever at andre er uhøflige mot dem. Dette er intensiv oppdragelse og sosialisering. Ei av jentene forteller:

Vi har jo lært at øyekontakt er viktig, men for meg er det unaturlig. Da jeg var lita, lærte jeg at jeg aldri måtte se en voksen i øynene. Det er veldig uhøflig, og ved å se ned viser du respekt for de voksne. Her er det helt motsatt, men jeg klarer fortsatt ikke å se en voksen i øynene fordi det nesten er umulig for meg. Jeg måtte forklare dette til en lærer fordi jeg var redd hun skulle tro jeg var uhøflig da jeg ikke møtte blikket hennes. Hun ble glad da jeg fortalte det til henne fordi hun trodde jeg hadde vært sur.

Som Cato Wadel (1973) viser, finnes det mange uuttalte «spilleregler» for sosial samhandling i et samfunn. Samhandling krever ofte subtile former for det Erving Goffman (1959, 1961) kaller *impression-management* (inntrykkshåndtering). Å håndtere eller ha en viss oversikt over det inntrykket av seg selv en vil gi andre, krever at en kan tilpasse seg nye situasjoner. Å skjønne og mestre sentrale sosiale felt fordrer at en kjenner til de mange spillereglene. I tillegg skal en beherske bruken av dem. George i Wadels fortelling kjenner de lokale normene, han vet hvilke roller han kan eller bør over- eller underkommunisere i ulike sosiale situasjoner. Ungdommene er mindre trygge på hvilke samhandlingsregler som gjelder i ulike situasjoner. Det gjør dem ofte usikre i møte med nordmenn. De lurer på mange ting om normer for samhandling: Synes lærerne jeg er uhøflig når jeg ikke ser dem i øynene?

«Æ blei så stolt!» Mestring i trygge rom

Det fungerer bare ikke å putte norske ungdommer inn i Hær e Æ-gruppene. Det blir utrygt for Hær e Æ-ungdommene. De trenger en plass der de kan få vere helt trygge og bare vere seg selv. De gangene vi har prøvd å ha andre ungdommer der, bare sitter de der alle sammen og ser på telefonene sine. Jeg skjønner dem godt. Hva skal de si? Det blir bare pinlig for alle parter. Hær e Æ-ungdommene forstår ennå ikke noe av det de andre sier, og de norske ungdommene klarer ikke å kommunisere med noen som ikke snakker norsk. Hær e Æ-ungdommene er utrygge på skolen, på bussen, ute i gata, og jeg vil at dette skal vere en trygg plass, der de skal slippe å kjenne på blick fra andre. Her skal vi tulle og feile og bare ha det artig. Vi skal utfordres, men ikke av blick fra andre eller redsel for hva de synes om oss.

De glade, høylytte og lettbeinte ungdommene vi møter i introduksjonen i dette kapitlet, viser kroppsliggjort opplevelse av mestring. De er stolte. De tør å ta

plass. Trygghet og mestring er nesten et oppbrukt begrep, men det er jo det alt handler om. Å kunne noe, å gjøre noe, å bidra med noe som betyr noe for andre og dem selv. Alle øvingene og prosjektene i Hær e Æ er bygd opp etter strukturen i klassisk dramaturgi (Gladsø, Gjervan, Hovik og Skagen 2005). I klassisk dramaturgi bygges historien opp ved at vi møter hovedpersonen i historien i personens hverdagsliv. Litt ut i historien skjer det noe uventet, og utfordringene til hovedpersonen kommer fortløpende helt frem til vi tror at hen ikke kommer til å klare seg, men så skjer det noe som løser problemene. Vi møter igjen hovedpersonen som er tilbake i hverdagslivet sitt, men historien og utfordringene personen har vært igjennom, har gjort at hen har endret seg og lært noe nytt. Vi bruker samme oppbygging når vi planlegger prosjekter. Vi møter deltagerne der de er, og gir dem større og større utfordringer som ender med at de står på scenen og tror at de ikke skal klare det. Etter forestilling går de ut og tilbake til hverdagslivet sitt, forhåpentlig med lærdom som de kan ta med seg videre.

Trygghet og mestring må vi reforhandle igjen og igjen hele livet – kanskje hver gang vi går gjennom en endring og møter nye mennesker og situasjoner? Ungdommene i Hær e Æ øver seg på å bli trygge på seg selv fordi alt er nytt for dem. Når ingenting er kjent, blir de utrygge på seg selv. Ifølge de amerikanske filosofene Georg Herbert Mead og Charles W. Morris (1935) skapes subjektivitet gjennom interaksjon med andre. Selvet er grunnleggende sosialt, og vi er avhengig av tilbakemeldinger og kjennskap til samfunnets forventninger til oss for å kunne være sosiale. Det får vi gjennom det Mead kaller den generaliserte andre. Når en ser seg selv fra den generaliserte andres perspektiv, kan en relatere seg til samfunnets forventninger, utvikle seg og innta sin rolle slik at individualitet oppstår. Mead (1934) bruker begrepsparet lek (*play*) og spill (*game*) om dette og forklarer at mens leken er uorganisert, er spillet en organisert aktivitet. Det krever at deltagerne kjenner og deler holdninger. I Hær e Æ leker og øver de for å bli kjent med og lære samfunnets holdninger og forventninger, dette landets spilleregler. Ungdommene utforsker det norske sammen med instruktører i trygge rammer. De bekrefter hverandre. Sosialisering og individualisering blir da to sider av samme sak (Mead 1934). Ungdommene lurer stadig på om de gjør noe galt, om noen synes de oppfører seg rart, og sier ofte at de ikke får til noen ting. Vi opplever også at mange av ungdommene prøver å skjule at de er usikre ved å være sure, sinte eller bråke.

I Hær e Æ får ikke ungdommene være i fred med redslene sine. De må snakke om hvordan de har det, og de får høre at andre også er utrygge og føler at de ikke får til noe. De øver sammen på det de er redd for. De går inn i butikker sammen og spør om hjelp. De skriver tekster som de leser høyt for hverandre. De skriver feil og ler av det. De gjør teaterøvelser sammen, der de improviserer og snakker

høyt. De gjør feil sammen og ser på hverandre og sier at det er helt greit. Gjennom å snakke om det de er redd for og gjøre det de er redd for, blir de tryggere på seg selv, og de opplever mestring når de klarer det.

I teater, drama, film og musikk er veien kort til å oppleve både trygghet og mestring. Verktøyene man bruker i teater for at skuespillerne skal bli trygge på scenen, kan også brukes til å bli tryggere i sitt eget liv. Målet vi arbeider mot, er å vise frem et produkt der deltagerne står på scenen og viser frem noe for noen andre. Å klare dette gir en opplevelse av mestring. Applausen og anerkjennelsen kommer uansett (Honneth 1992), og de opplever at de er en del av fellesskapet. Sammen gir de en opplevelse til publikum.

Dette ser vi også fra andre kulturprosjekter som involverer barn og unge med krysskulturell bakgrunn. I en studie av det flerkulturelle musikkprosjektet Flere Farger Bodø (Førde og Magnussen 2021) så vi hvordan det å gjennomføre en forestilling med musikk og dans på en scene ga barn og unge mestringsfølelse. Dette var erfaringer de kunne hente frem igjen i andre situasjoner – det ble en reserve

Fra Flere Farger Tromsø-forestillingen. Fra venstre: Adiam, Christine, Jan Michael, Liomary. Foran: Emma Eliane Oskal Valkepää. Foto: Hålogaland Teater.

som inngår i deres reservoar. Lærerne i innføringsklassen fortalte hvordan de kunne referere til denne reserven når ungdommene opplevde noe som vanskelig og uoverkommelig: «Husker du Flere Farger-forestillinga, at du fikk det til? Klart du kan.»

Dramaturgi for demokrati?

Hær e Æ legger opp til en dramaturgi som gir ungdommene tilgang til viktige ressurser for å utøve retten til byen. Det handler om myndiggjøring, noe som kreves for å kunne spille seg ut som innbygger og borger. Caitlin Nunn (2010) viser at ungdom med innvandrerbakgrunn ofte blir «the story to be told» snarere enn fortellerne. Kunst- og kulturtilbud som Hær e Æ er viktig både som supplement og utfordrer til etablerte samfunnsinstitusjoner. Disse svikter ofte i å endre denne situasjonen. Hær e Æ skaper rom der ungdommene ikke reduseres til predefinerte kategorier, og gir dem verktøy slik at de kan skape sine egne fortellinger.

Ungdommene utfordres til å utforske og uttrykke sine mangfoldige identiteter: hvem de er, og hvem de vil være. De øver på å fortelle sin egen historie. De utvikler reserver av deltager- og medvirkningskompetanse for å mestre livet i byen. I historien om George viser Wadel hvordan et stort rollerepertoar kan utgjøre viktige reserver i ulike sosiale situasjoner. I drama- og teaterverdenen jobber en helt konkret med å utvikle og utvide rollerepertoar. I Hær e Æ får ungdommene øve på å lese scenerommet, finne og utvikle roller og dramaturgi, verbale og visuelle uttrykk, posisjoner og positurer. Det handler om å trene på en scene, i en situasjon. Det handler om å ha ressurser og kunne bruke dem for å skape en karakter, oppnå en stemning, gestalte en virkelighet. I Hær e Æ betyr myndiggjøring å være med på å gi ungdommene ressurser som språk, motivasjon og selvtilit til å si det de vil, og dermed makt til å si fra. For å kunne bruke byen, evne og tørre å ta byen i bruk, trenger de å forstå hvordan den fungerer, og bli kjent med hvor ting er. De trenger å skjønne lokale normer og systemer. Ungdommene trenger å oppleve eierskap og se hvordan de kan være med på å endre byen og gjøre den til sin. En grunnleggende idé i Hær e Æ er at for å kunne delta trenger ungdommene ressurser, men de trenger også å vite at de *er* ressurser. Det krever en dramaturgi for demokrati. Analysen har forsøkt å vise hvordan ungdommene kan gis verktøy for å utvikle og utvide sitt rollerepertoar. Deltagelse krever likevel ikke bare individuelle ressurser, det avhenger også av institusjonelle vilkår. Hverken skolen eller organisasjoner i fritidsfeltet klarer å involvere disse ungdommene. Vi argumenterer for at disse etablerte institusjonene hvor de unge lever mye av sitt hverdagsliv, kan lære av arbeidsmåtene i kunst- og kulturprosjekt som Hær

e Æ. Det handler både om tid og ressurser, men også om å endre institusjonene. Som George hos Cato Wadel, besitter ungdommene erfaringer og kunnskaper, reserver som kan styrkes for å utgjøre det reservoaret de trenger. Det blir tydelig når Rebekka møter ungdommene igjen:

Etter mer enn ett år med korona møtes Hær e Æ-gjengen igjen. Det er sju ungdommer nå, og de fleste er blitt 18 år. Vi møtes for å starte opp Hær e Æ igjen, og denne gangen med de tidligere deltagerne som veivisere for de nye. De skal delta i en Fargespill-forestilling og hjelpe til med de yngre barna. De skal ta med venner og familie på kulturarrangement, og de skal ha omvisning på sitt språk på Nordnorsk Kunstmuseum. Det er fint å møte dem igjen og høre hvordan de opplever livet nå. De har begynt i vanlige norske klasser og beskriver det som vanskelig.

«I innføringsklassen var jeg en jente som læreren hele tiden måtte si at skulle være stille, jeg snakket hele tiden og mente noe om alt. Nå har jeg enda ikke sagt noe høyt i klassen. Jeg er blitt den stille jenta.»

«Jeg har det også sånn, jeg snakker aldri med noen norske – de skjønner liksom ikke greia. Jeg finner meg venner fra andre steder i verden. Det er det samme hvor de kommer fra, bare ikke Norge.»

Jeg sitter og hører på dem og tenker at de etter så mange år enda ikke er integrert. Noen av ungdommene opplever selv å være utenfor, men de kan beskrive hvordan de har det. De gjør det bra på skolen, og de sier ifra om det de opplever som galt. Vi bestemmer oss for at det er dette vi vil arbeide med i Hær e Æ fremover. Vi skal arbeide for at integreringen blir bedre, og at færre føler seg utenfor, og det er de som skal gjøre den jobben. De skal være forbilder for andre, de skal invitere med seg venner og familie på kulturarrangementer, og de skal spre kunnskap. Vi drar på øving med Fargespill, og Hær e Æ-ungdommene får møte barn som akkurat har kommet til Norge, og som kommer til øving akkurat slik de selv gjorde for noen år siden. Hær e Æ-ungdommene tar rommet med en gang. De finner straks ut hvem av barna som snakker deres språk, de hjelper dem med å oversette det vi sier, de starter opp lek, de følger dem som blir lei seg ut på gangen og trøster. De diskuterer seg imellom hva de skal gjøre med et av barna som ikke vil være med. De skjønner med en gang hvem disse barna er, og hva de trenger – de har vært der selv. Jeg blir sittende å se på dem, litt overflodig, egentlig, for det er ikke jeg som er forbilde her. Det er Hær e Æ-gjengen som er forbilder der de står stødig foran barna og sier med høy stemme: Hær e Æ!

Litteratur

- Askins, Kye og Rachel Pain (2011). Contact Zones: Participation, Materiality and the Messiness of Interaction. *Environment and Planning D: Society & Space*, 29(5), 803–821. DOI: <https://doi.org/10.1068/d11109>
- Aure, Marit (2013). Highly Skilled Dependent Migrants Entering the Labour Market: Gender and Place in Skill Transfer. *Geoforum*, 45, 275–284. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.11.015>
- Aure, Marit, Anniken Førde og Rebekka Brox Liabø (2020). Vulnerable Spaces of Coproduction: Confronting Predefined Categories through Arts Interventions. *Migration Letters*, 17(2), 249–256. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v17i2.895>
- Bergold, Jarg og Stefan Thomas (2012). Participatory Research Methods: A Methodological Approach in Motion. *Forum: Qualitative Social Research*, 13(1). DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/fqs-13.1.1801>
- Broch, Tuva Beyer (2020). Introduksjon: Hjem(met) i og etter Gullestad. *Norsk antropologisk tidsskrift*, 31(1–2), 5–19. DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2898-2020-01-02-02>
- Csedö, Krisztina (2008). Negotiating Skills in the Global City: Hungarian and Romanian Professionals and Graduates in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(5), 803–823. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691830802106093>
- Fainstein, Susan (2010). *Just Cities*. New York: Cornell University Press.
- Førde, Anniken og Tone Magnussen (2021). Flere Farger Bodø – om å skape nye krysskulturelle fellesskap. I: Gullikstad, Berit, Guro K. Kristensen og Turid F. Sætermo (red.) *Fortellinger om integrering i norske lokalsamfunn*, 246–264. Oslo: Universitetsforlaget. DOI: <https://doi.org/10.18261/9788215042961-2021-11>
- Gibson, James (2014). *The Ecological Approach to Visual Perception*. London: Psychology Press.
- Gladsø, Svein, Ellen K. Gjervan, Lise Hovik og Annabella Skagen (2005). *Dramaturgi: Forestillinger om teater*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Goffman, Erving (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Goffman, Erving (1961). *Asylums: Essays in the Condition of the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books.
- Gullestad, Marianne (1984). *Kitchen-table Society: a case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne (1989). *Kultur og hverdagsliv: På sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Harvey, David (1973). *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Harvey, David (2003). The right to the city. *International*

- Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 939–941. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2003.00492.x>
- Harvey, David (2008). The Right to the City. *New Left Review*, 53, 23–40.
- Honneth, Axel (1992). Integrity and disrespect: Principles of a Conception of Morality Based on the Theory of Recognition. *Political Theory*, 20(2), 187–192. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591792020002001>
- IMDi (2020). Gjennomføring av videregående opplæring blant unge innvandrere. <https://www.imdi.no/om-integrering-i-norge/kunnskapsoversikt/gjennomforing-av-videregaende-opplaring-blant-unge-innvandrere/> sist lest 17.juni 2021.
- Kindon, Sara, Rachel Pain og Mike Kesby (2007). Introduction: Connecting people, participation and place. I: Kindon, Sara, Rachel Pain og Mike Kesby (red.). *Participatory action research approaches and methods: Connecting people, participation and place*, 1–6. London: Routledge. DOI: <https://doi-org.mime.uit.no/10.4324/9780203933671>
- Kunitz, Silvia og Gunilla Jansson (2021). Story reciprocity in a language café: Integration work at the micro-level of interaction. *Journal of Pragmatics*, 173, 28–47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.11.017>
- Lefebvre, Henri (1968). *Le Droit à la Ville*. Paris: Editions Anthropos.
- Lefebvre Henri (1991). *Critique of Everyday Life: Foundations for a Sociology of the Everyday*. 2. utg. London og New York: Verso Books.
- Mead, George og Charles Morris (1935). Mind, Self and Society. From the Standpoint of a Social Behaviorist. *The Journal of Philosophy*, 32(6), 162–163. DOI: <https://doi.org/10.2307/2016046>
- Nunn, Caitlin. (2010). Spaces to speak: Challenging Representations of Sudanese-Australians. *Journal of Intercultural Studies*, 31(1), 183–198. DOI: <https://doi.org/10.1080/07256861003606366>
- Pereira, Sónia., Concha Maiztegui-Oñate og Diana Mata-Codeçal (2016). Transformative looks: Practicing Citizenship Through Photography. *Journal of Social Science Education*, 15(4), 14–21. DOI: <https://doi.org/10.4119/UNIBI/jsse-v15-i4-1492>
- Tolia-Kelly, Divya P. (2007). Participatory art. I: Kindon, Sara, Rachel Pain og Mike Kesby (red.) *Participatory Action Research: Connecting people, participation and place*. London: Routledge.
- Stien, Kirsten, Britt Kramvig og Rebekka Brox Liabø (2015). To be or not to be: når å skrive er å skrive seg inn i et fellesskap. I: Otterstad, Anne Merete og Anne B. Reinertsen (red.) *Metodefestival og øyeblikksrealisme: eksperimenterende kvalitative forskningspassasjer*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Wadel, Cato (1973). *Now, Whose Fault is That? The Struggle for Self-Esteem in the Face of Chronic Unemployment*. St. John's. Newfoundland: ISER Books.
- Wadel, Cato (1991) *Feltarbeid i egen kultur*. Flekkefjord: SEEK.